

Politikos prognozės ir komunikacijos problema Aischilo „Agamemnone“

Laisvūnas Čekavičius

Anglistikos, romanistikos ir klasikinių studijų institutas
Vilniaus universitetas
E. paštas laisvunas.cekavicius14@gmail.com
<https://orcid.org/0000-0003-1256-1385>

Santrauka. Politines Aischilo tragedijų interpretacijas galima skirstyti į du metodologinius blokus. Pirmoji prieiga antikinę polį traktuoja kaip pagrindinį mąstymo šaltinį apie tuometinę ir šiuolaikinę demokratiją, pristatant jos esmines sąvokas ir idėjas. Antroji prieiga kreipia dėmesį į demokratinę atskirtį ir moterų vaidmenį politikoje. Šias prieigas sieja tai, kad jos abi koncentruojasi į veikėjų santykius ir kaip juose atsiskleidžia demokratinų ryšių tinklo užuomazgos. Visgi jos neatsako į du tolesnius probleminius klausimus. Pirma, ar Agamemnono ir Klitaimnestros pražūtingi veiksmai yra ne šeimyninės suirutės, o politinės galios dinamikos atspindys? Antra, ar tragedijos personažų priimtus sprendimus galima vertinti kaip suplanuotus politinius spėjimus? Šio tyrimo tikslas yra pateikti naują prieigą politiniam „Agamemnono“ skaitymui, koncentruojantis į politinių veiksmų prognozę. Šiuo tyrimu siekiama (1) atskleisti, kad Aischilo „Agamemnone“ slypinti šeimyninė linija tėra priedanga dramatuoti politinės galios diskursą ir (2) įvertinti tragedijoje besireiškiančias politikos prognozes ir komunikacijos problemas, atsakant į klausimą, kodėl žmogus linksta sekti pražūtingomis politinėmis prognozėmis.

Reikšminiai žodžiai: *Aischilas, Agamemnonas, politika, prognozė, komunikacija*

Political Prediction and Communication Problems in Aeschylus' *Agamemnon*

Abstract. Political interpretations of Aeschylus' tragedies can be separated into two methodological blocks. The first approach treats ancient polis as a main object of thought to evaluate ancient and present-day democracy and discusses its main concepts and ideas. The second approach is concerned with democratic isolation and the role of women in politics. Both approaches focus on the relationships between the tragedy's characters and how they reveal the beginnings of a network of democratic connections. However, these approaches do not answer the following questions. First, can we view Agamemnon's and Clytemnestra's disastrous actions not as a reflection of their familial dispute, but as a reflection of their struggle for political power? Second, can we evaluate the actions of this tragedy's characters as their planned political predictions? The aim of this paper is to provide a new approach to the political reading of *Agamemnon*, focusing on political action prognostication. This paper argues that the familial line of this drama is a cover-up to dramatize the discourse of political power and evaluates political prediction and communication issues that arise in this tragedy, answering why do people tend to follow their disastrous political predictions.

Keywords: *Aeschylus, Agamemnon, politics, predictions, communication*

Received: 26/09/2023. Accepted: 20/10/2023.

Copyright © Laisvūnas Čekavičius, 2023. Published by Vilnius University Press.

This is an Open Access article distributed under the terms of the Creative Commons Attribution License, which permits unrestricted use, distribution, and reproduction in any medium, provided the original author and source are credited.

Įvadas

Aischilo „Agamemnonas“ yra pirma „Orestėjos“ trilogijos dalis. Joje yra pasakojama, kaip keliaujant į Trojos karą, graikų laivus talžė stiprūs vėjai. Agamemnonas paaukvoja savo dukrą Ifigeniją Artemidei mainais už geresnį orą ir jiems pavyksta išplaukti į Troją. Tokiu veiksniu jis sužadina savo žmonos Klitaimnestros pyktį, kuri planuoja jį nužudyti. Agamemnonas triumfuodamas grįžta į Argą su belaisve Kasandra, Trojos karaliaus Priamo dukterimi, kuriai Apolonas suteikė pranašavimo galią. Iškilmingoje sutiktuvių scenoje Klitaimnestra įtikina Agamemnoną žengti purpuriniu kilimu link rūmų, taip nuveddama jį į pražūtį. Prieš įžengdama į rūmus, Kasandra išpranašauja artėjantį smurtą, įskaitant savo ir karaliaus mirtį. Kitoje scenoje regime Klitaimnestrą, permirkusią krauju ir stovinčią virš nužudytųjų savo vyro ir belaisvės kūnų. Klitaimnestra ir jos meilužis Aigistas perima Argo valdžią.

Ši tragedija nagrinėja esmines žmogiškosios būklės temas – įtampą tarp žiaurumo ir tvarkos, proto galią gėriui ir blogiui, laisvės ribotumą, žmogaus santykį su jėgomis, esančiomis už jo ribų. Rečiau svarstoma apie „Agamemnoną“ kaip apie politinę dramą. Šioje tragedijoje ne ką mažiau svarbios yra teisingumo, individo ir bendruomenės santykio bei pilietinės atsakomybės temos. Politines Aischilo tragedijų interpretacijas galima skirstyti į du metodologinius blokus. Pirmoji prieiga antikinę poli traktuoja kaip pagrindinį mąstymo šaltinį apie tuometinę ir šiuolaikinę demokratiją, pristatant jos esmines sąvokas ir idėjas (Euben 1982, Allen 2001, Ober 2007, Shilo 2022). Antroji prieiga kreipia dėmesį į demokratinę atskirtį ir moterų vaidmenį politikoje (Saxonhouse 1984, Wohl 1998, Kennedy 2014, Park 2023).

Šias prieigas sieja tai, kad jos abi koncentruojasi į veikėjų santykius ir kaip juose atsiskleidžia demokratinų ryšių tinklo užuomazgos. Visgi jos neatsako į du tolesnius probleminius klausimus. Pirma, ar Agamemnono ir Klitaimnestros pražūtingi veiksmai yra ne šeimyninės suirutės, o politinės galios dinamikos atspindys? Antra, ar tragedijos personažų priimtus sprendimus galima vertinti kaip suplanuotus politinius spėjimus? Šio tyrimo tikslas yra pateikti naują prieigą politiniam „Agamemnono“ skaitymui, koncentruojantis į politinių veiksmų prognozę. Šiuo tyrimu siekiama (1) atskleisti, kad Aischilo „Agamemnone“ slypinti šeimyninė linija tėra priedanga dramatiuoti politinės galios diskursą ir (2) įvertinti tragedijoje besireiškiančias politikos prognozės ir komunikacijos problemas, atsakant į klausimą, kodėl žmogus linksta sekti pražūtingomis politinėmis prognozėmis.

Pirmoje darbo dalyje, polemizuojant su diskurse vyraujančiomis interpretacijomis, akcentuojančiomis šeimyninį dramos dėmenį (Taplin 2018, Bennett 2022, Porter 2023), bus argumentuojama, kad „Agamemnono“ tragedijos šerdyje slypi politinis konfliktas dėl žūtbūtinio galios siekimo. Antroje darbo dalyje bus pristatoma politinės prognozės perspektyva, iš kurios bus analizuojamas „Agamemnonas“. Konceptualizavus politinės prognozės sampratą tragedijoje, bus argumentuojama, kad „Agamemnone“ dramatiuojamas politinės prognozės ir komunikacijos ribotumas. Analizuojant Agamemnono monologą ir dialogą su Klitaimnestra purpurinio kilimo epizode bus parodyta, kaip žūtbūtinis

galios siekimas užtemdo galimybę adekvačiai įvertinti esamą politinę padėtį ir tinkamai projektuoti savo veiksmų padarinius. Tuo tarpu analizuojant Kasandros pranašystės ir Argo senių nesuskalbėjimo epizodus bus parodyta, kokių būdu politinės komunikacijos problemos reiškiasi konceptualiame ir praktiškame lygmenyse.

Ar „Agamemnonas“ yra šeimyninio konflikto drama?

„Agamemnoną“ galima skaityti kaip šeimyninio konflikto dramą. Agamemnonas yra priverstas pasirinkti paaukoti savo dukrą arba netiesiogiai pražudyti būsimus Argo vaikus. Klitaimnestra yra pasiryžusi įgyvendinti kerštą prieš savo vyrą, patvirtindama, kad vaikų žudymas yra neatleistas. Ji priima Aigistą kaip savo meilužį, kad galėtų įgyti vyriško autoriteto galią, leidžiančią nubausti Agamemnoną. Motinišku bandymu apginti savo vaikus ji rizikuoja sunaikinti visą šeimą. Kasandros pranašystės scenoje reiškiasi nuogastavimai dėl žudomų vaikų. Argo senių choras nerimauja dėl Atreidų šeimos likimo. Simon Bennett (Bennett 2022: 33) teigimu, „Orestėjos“ pagrindinė problema yra atrasti būdą, kaip užbaigti šį besitęsiantį ciklą, kuomet vieno vaiko nužudymas nelydėtų į visos šeimos pražūtį. Šeimyninės linijos palaikytojai teigia, kad Klitaimnestros priimto sprendimo pagrindiniai motyvai yra kerštas už dukterį, meilė Aigistui ir neapykanta Agamemnonui už jo parsivežtą meilužę (Raeburn ir Thomas 2012, Taplin 2018, Porter 2023). Visgi galima argumentuoti, kad ši šeimyninė linija tėra priedanga, slepianti politines užgaidas. Agamemnonas dangstosi karo teisingumu ir darnių šeimyninių santykių palaikymu, slėpdamas savo galios troškimą. Kasandros pranašystė drammatizuoja ne tik žiaurų šeimos likimą, bet ir tragišką politinę suirutę. Choras išreiškia ne tik bendrą nerimą dėl Argo karališkų rūmų įvykių, bet ir piliečių nuogastavimus dėl tyrančios politinės įtampos ir potencialaus tironijos įsigalėjimo. Šeimyninio dramos skaitymo argumentas yra grindžiamas Klitaimnestros žmogžudystės motyvais. Ar Klitaimnestra iš tiestų nužudė Agamemnoną iš keršto už Ifigenijos žūtį ir meilės Aigistui? Klitaimnestros žmogžudystės prisipažinimo epizode (1372-1576) Argo karalienė nurodo tris savo akto motyvus – kerštą už dukrą (1416-18, 1432, 1524, 1556), pyktį dėl vyro meilužės (1438-1447) ir giminės prakeiksmo tąsą (1475-1480, 1500-1504, 1567-1575). Kiek yra patikimos šių motyvų eksplikacijos?

Šeimyniniu argumentu verčia abejoti pora aspektų. Pirma, galima teigti, kad pradiniai Klitaimnestros žodžiai po žmogžudystės (1425-30) yra svarbiausi, mat apsėstoje būsenoje gali praslysti jos tikrosios intencijos, kada ji dar nėra paruošusi reikiamos priedangos savo tikriems motyvams. Piktdžiugiškai apibūdinusi savo vyro žmogžudystę Klitaimnestra teigia, kad ji buvo palaikyta kvaila moterimi, o dabar triumfuodama ji gali kalbėti be baimės širdyje (1401-1403), laikydama save vienetine „teisingumo architekto“ (δικαίαç τέκτονας, 1406). Jos pirmutinė mintis po žmogžudystės yra susijusi su galios dinamikos virsmu. Kuomet choras ją apkaltina už žmogžudystę ir grasina ištrėmimu iš miesto, Klitaimnestra pradeda gintis. Šioje gynyboje Klitaimnestra pirmą sykį prakalba apie savo dukrą. Ji teigia, kad toks Argo senių sprendimas būtų nesąžiningas, mat jie nenorėjo nubausti Agamemnono už Ifigenijos nužudymą (1412-1420). Svarbu pabrėžti, kokių būdu

Klitaimnestra pirmą sykį mini Ifigeniją – iš pradžių ji kaltina, kad Agamemnonas nužudė savo vaiką, o tik po to pabrėžia, kad ji yra jos brangiausioji (1417): „Nužudė savo vaiką, mano mylimiausiąją (ἔθυσεν αὐτοῦ παῖδα, φιλάτην ἐμοί)“. Ji nesirenka iškart kalbėti apie judviejų dukrą, ji pabrėžia individualią Agamemnono kaltę – jis nužudė *savo* vaiką, o ne judviejų dukrą. Kitaip tariant, Klitaimnestra pirmiausiai yra susirūpinusi žmogžudystės lygiavertiškumo motyvu, o tik po jo ji pabrėžia savo šeimyninį ryšį su dukra. Po pirmine jos gynyba slypi klausimas „kuo mano žmogžudystė skiriasi nuo Agamemnono atliktos žmogžudystės?“. Šiuo metu jai ne tiek svarbi Ifigenija, kiek noras save išteisinti. Ji pirmiausiai yra susirūpinusi savo individualiu likimu, o ne motiniška intencija apginti šeimą. Klitaimnestros mintyse slypi kovingumas ir valdžios troškimas (1422-1423, vert. J. Dumčius): „Aš pasiryžusi kovoti lygiomis: Jei tu mane nuveiksi, tavo bus valdžia“.

Antra, vertėtų abejoti Klitaimnestros siekiu atkeršyti Agamemnonui už parsivežtą meilužę ir karalienės meilės santykiais su Aigistu. Klitaimnestra užsimindama apie jos vyro meilužę (1438-1440) neeksplikuoja tiesioginės neapykantos Agamemnonui ar nekonstatuoja, kad jos vyro neištikimybė buvo pagrindinė žmogžudystės motyvacija. Veikiau apie Kasandros nužudymą ji kalba kaip apie atsitiktinį aplinkybių papildinį, o ne pagrindinę Agamemnono nužudymo priežastį (1446-1447, vert. J. Dumčius): „Atvežė ją man, Kad būtų mano „puotos“ prieskonis gardus.“ Kaipgi dėl Aigisto – ar jis išties buvo reikšmingas veikėjas Agamemnono nužudyme? Ar Klitaimnestrai reikėjo jo vyriško autoriteto, idant ji įgyvendintų savo kerštą? Aigistas neturi jokio autoriteto nei prieš Argo piliečius, nei prieš Klitaimnestrą. Nors jis prisidėjo prie žmogžudystės planavimo, galiausiai Agamemnoną nužudė pati Klitaimnestra (1625-28). Dėl to choras keliose vietose menkina Aigisto vyriškumą, laiko jį bailiu (1625-28, 1635, 1643-45). Netgi tada, kai jo garbė yra visiškai sužeista, jis nesugeba jos atstatyti nugalabydamas Argo senius – jis paklūsta Klitaimnestros valiai, kuri sako nebesivelti į naujas kovas (1655-1670). Paskutiniai Klitaimnestros žodžiai tragedijoje ne tik parodo Aigisto galios menkumą, bet dar sykį užtvirtina jos politinį autoritetą (1672-1673, vert. J. Dumčius): „Neklausyk tuščių lojimų! Mes valdysime abu Šituos rūmus ir gražiausiai viską sutvarkysime.“ Klitaimnestra imasi tokių pačių manipuliacijos taktikų kaip prieš Agamemnoną, pavergdama vyrą savo valiai ji įtvirtina savo galios statusą – Argo rūmų situaciją kontroliuoja tik Klitaimnestra, o ne ji kartu su savo vyru. Jos buvę meilūs pareiškimai apie Aigistą ima atrodyti ironiškai (1436-37, vert. J. Dumčius): „Aigistas, ištikimas draugas nuo seniai. Jis — skydas mano drąsai, jis — paguoda man“. Aigistas Klitaimnestrai tėra skydas nuo mestų kaltinimų, priedanga, leidžianti paslėpti jos tikrąsias tironiškas intencijas.

Tragedijos šerdyje slypintis šeimyninio konflikto naratyvas tėra priedanga politinės galios diskurso dramatinizavimui. Veikimas po priedanga yra galios diskurso politikos pagrindas. Šeimyniniai ar asmeniniai interesai (kerštas, meilė, neapykanta) tampa galios konsolidavimo įrankiai. Klasta, paslaptینگumas, tiesos vengimas, savo intencijų neatskleidimas – tai yra pagrindiniai tokio pobūdžio politikos bruožai. Tironiškiems režimams reikia susikurti paviršutinišką priedangą, idant jie galėtų veikti – jie negali operuoti atvirai deklaruodami blogį. Tironijos yra alternatyvių realybių kalvės – jos privalo iškreipti ir manipuliuoti tikrovę tol, kol ji paklus jų dominuojančiai valiai. Veikimas po priedanga yra

tironiškos politikos kategorija. Kodėl Klitaimnestrą galima vertinti kaip tironę? Pasak Nino Luraghi, tironija antikinėje Graikijoje buvo suvokiama ne kaip alternatyvi politinė tvarka, bet kaip pirminio blogio išraiška, kultūrinis ir religinis požiūriu „apverčianti pasaulį“. Tironijos diskursas buvo orientuotas į tirono kaip žmogaus tipo, turinčio specifinius bruožus, vaizdavimą. Tironas graikams pasižymėjo klastingumu, smurtavimu, normų pažeidimu, svetimavimu (Luraghi 2018: 11-27). Platono „Valstybėje“ tironas yra palyginamas su plėšrūnišku žmogumi, pavirtusiu į vilką, kai jis paragauja žmogaus širdies, plaučių ir kepenų (8.565d). Tironas yra pasmerktas suvalgyti savo vaikus (9.619d). Aristotelis „Politikoje“ tironiją apibrėžia kaip tokią monarchiją, kuri: „niekam neatsiskaitydama valdo visus, panašius ir geresnius, savo pačios, o ne valdinių labui“ (4.1295a, vert. M. Strockis). Šiame apibrėžime išryškėja etinis dėmuo – tironas valdo geresnius žmones už save patį ir atkreipia dėmesį tik į savo asmeninius interesus. Ksenofonto dialoge „Hijeronas“ aprašomas įsivaizduotas pokalbis tarp Sirakūzų tirono Hijerono ir poeto Simonido iš Kėjo. Šiame veikalė rašoma, kad tironai nėra saugūs savo namuose (1.19, 2.13), į pagyras jie žiūri įtariai, mat po jomis slypi bandymas įsiteikti (1.24), kažką nužudydami sumenkina tai, kas atsitiko, ir tai bedarydami atsiprašinėja, esą šitaip pasielgė nenusikalsdami (3.22). Visi šie tironijos bruožai ar vaizdiniai gali būti siejami su Klitaimnestra. Pergudraudama Agamemnoną ji rodo klastingumą, nužudydama vyrą ir svetimaudama su meilužiu ji peržengia etines normas. Toks Klitaimnestros paveikslas leidžia šią tragediją skaityti politiškai – klaista, smurtas, svetimavimas graikams yra susijęs su tironijos politiniu reiškiniu. „Agamemnone“ tokio politiškumo bruožai reiškiasi per patį tragedijos naratyvo konstravimą, veikėjų bruožus ir, kaip matysime vėliau, per jų prognozes ir veiksmus.

Politikos prognozės ir komunikacijos problema „Agamemnone“

Skaitydami antikinės tragedijas iš politinės perspektyvos galime ieškoti ne tik tuometinių Atėnų politinių problemų aktualijų apraiškų, bet ir atrasti jose besireiškiančias bendrines politines idėjas (Macleod 2008, 278). „Agamemnone“ nagrinėjamos politikos prognozės ir komunikacijos problemos. Šios tragedijos personažai išreiškia politinę įtampą – Agamemnonas ir Klitaimnestra siekia konsoliduoti savo galią, Kasandra bando nupasakoti tragišką politinę eigą, o Argo seniai, jausdami politinės tvarkos suirutę, nesugeba atliepti Kasandros prognozei ir imtis atitinkamų veiksmų. Agamemnono, Klitaimnestros ir Kasandros priimti sprendimai juos atveda į pražūtį, o Argo senių nuogastavimai dėl tironijos įsivyravimo polyje pasitvirtina. Tai verčia svarstyti, (a) kiek žmogus yra gabus nuspėti būsimą politinę padėtį ir (b) kiek žmogus yra gabus iškomunikuoti savo politinę viziją. Ką šių personažų priimti sprendimai mums gali pasakyti apie politikos prognozės ir komunikacijos ribotumą?

Politikos prognozė šio darbo kontekste reiškia gebėjimą kurti savo veiksmų politines projekcijas į ateitį. Svarstydami apie veikėjų prognozavimą, mes suponuojame jų aktyvų santykį su laikiškumu – veikėjai priima savo sprendimą ne spontaniškai („tik čia ir dabar“), bet vedami išankstinių motyvų ir numatydami savo padarinius. Naujausios „Agamemnono“ interpretacijos, nagrinėjančios veiksmo santykio su laikiškumu temą (Scapin 2020, Shilo

2022, Park 2023)¹, neplėtoja dviejų motyvų. Viena vertus, jos renkasi svarstyti šį klausimą tik iš Klitaimnestros ir Kasandros perspektyvų, nenurodydamos Agamemnono ar Argo senių santykio su laikiškumu. Antra vertus, jos neanalizuoja paties veiksmo santykio su laikiškumu politiško problemos, t.y. jos neatsako, koks apskritai yra žmogaus santykis su politikos prognozavimo galimybe. Jeigu žmogus geba veikti, vedamas praeities motyvacijų ir ateities projekcijų, kaip jis sugeba numatyti politinę eigą ar nuspėti savo veiksmų padarinius? Ar Klitaimnestros, Agamemnono ir Kasandros priimtus sprendimus galima vertinti kaip žmogaus politikos prognozavimo galimybės tragišką ribotumą, ar visgi šių personažų tragizmas kyla ne iš paties prognozavimo ribotumo fakto, bet iš to, koku būdu jie formuoja ir vadovaujasi savo prognozėmis?

Klitaimnestros sprendimas nužudyti Agamemnoną turi politinį dėmenį – ji nužudo ne tik savo vyrą, bet ir Argo valdovą. Koku būdu galima teigti, kad šis veiksmas yra jos politinės prognozės, o ne impulsyvaus keršto aktas? Klitaimnestros žmogžudystę kaip politinės prognozės akto interpretaciją atrakina 1377-1380 eilutės, kuriose ji, stovėdama ir laikydama kardą virš nužudytųjų teigia, kad įvykdė ilgai planuotą veiksmą: „Aš šitą kovą sugalvojau jau seniai. Ir pergalę pasiekiau, nors gana vėlai. Štai stoviu ir didžiuojuos: žygis atliktas! (“ἐμοὶ δ’ ἀγὼν ὄδ’ οὐκ ἀφρόντιστος πάλαι / νεῖκης παλαιᾶς ἦλθε, σὺν χρόνῳ γε μὴν: / ἔστηκα δ’ ἐνθ’ ἔπαισ’ ἐπ’ ἐξείργασμένοις.“) (vert. J. Dumčius). Žodžiai ἀγὼν, νεῖκης, ἔστηκα turi politinę konotaciją, simbolizuodami politines Klitaimnestros intencijas – nužudydama Agamemnoną ji įvykdė ne atsitiktinį keršto, o strateginį politinį aktą.

Tai leidžia vertinti jos buvusių pareiškimus kaip šio galutinio savo veiksmo numatymus. Klitaimnestra skirtingose aplinkybėse projektuoja savo žmogžudystę. Nusakiusi savo viziją apie kritusią Troją, ji kalba, kad karių saugus grįžimas nėra užtikrintas (343-347). Ji mini didžiulį džiaugsmą, kurį patiria moteris, sutikdama grįžusį iš karo vyrą prie vartų (601-605). Tokiu būdu ji ironiškai implikuoja savo būsimo veiksmo aplinkybes – Agamemnonas savo rūmuose bus pasitiktas durklu, o ne džiaugsmu. Klitaimnestra save prilygina ištikimam šuniui (606-612), tuo ne tik ironizuodama savo santuokinę ištikimybę, bet ir pabrėždama šuniškai aršų nusiteikimą prieš savo politinį priešą. Ji yra pasiryžusi perkreipti politinės subordinacijos santykį.

Šios žmogžudiškos įtampos kulminacija atsiskleidžia purpurinio kilimo scenoje. Šis epizodas buvo gausiai analizuotas iš estetinės, etinės ir politinės perspektyvos. Nemaža dalis politinio skaitymo autorių sutaria, kad Agamemnono sprendimas eiti purpuriniu kilimu yra jo ὕβρις išraiška (Lesky 1983, Herington 1986, Conacher 1987, Raeburn, Thomas 2012, Bennet 2022). Pats ėjimas purpuriniu kilimu yra arogantiškas veiksmas, nusižengiantis prieš vyraujančią etinį-politinį kodeksą. Kiti autoriai mano, kad Agamemnono ėjimas purpuriniu kilimu veikia simbolizuoja jo praeities nusižengimą, Ifigenijos

¹ Nuria Scapin (Scapin 2020: 150) nagrinėja atstatomojo teisingumo (δικη kaip ποινη) sąvoką tragedijoje ir tiria, koku būdu teisingumas šioms veikėjoms reiškiasi kaip tęstinis procesas, o ne vienkartinis aktas. Amit Shilo (Shilo 2022: 221) argumentuoja, kad pomirtinio gyvenimo projekcijos formuoja veikėjų pasirinkimus ir meta iššūkį jų etinėms nuostatoms. Arum Park (Park 2023: 171) analizuoja Klitaimnestros ir Kasandros tiesos (ἀληθής-ἔτομος) sampratą santykyje su laikiškumu ir teigia, kad jos formuoja savo naratyvą kaip besitęsiančios istorijos dalį, kurioje buvę ir dabartiniai smurto atvejai sukelia pasekmes ateityje, o keršto veiksmai yra atsakas į ankstesnes skriaudas ir buvusių kančių atspindys.

paaukojimą (Taplin 1977), arba elementarią jo kvailumo išraišką (Dover 1986). D. Sailor ir S.C. Stroup (Sailor, Stroup 1999: 153-182) Agamemnono ir Klitaimnestros susidūrimą vertina kaip konkurenciją tarp dviejų skirtingų ir nesuderinamų politinių pasaulėžiūrų. Anot jų, Argo karalius siekia save pateikti kaip dorybingą pilietį, pasiruošusį tęsti savo darbus polyje, tuo tarpu Klitaimnestra savo perdėtose pagyrose jį pateikia kaip tironą.² Plėtojant pastarąją interpretaciją bus teigiama, kad Agamemnono žodžiai tėra jo tironiškų užgaidų priedanga. Agamemnono ėjimas purpuriniu kilimu yra jo politinio prognozavimo trumparegystės, kilusios iš žūtubūtinio galios siekimo, kulminacijos išraiška.

Apie Agamemnono žūtubūtinio galios ir dominavimo troškimą sužinome iš jo monologo grįžus iš Trojos. Choras pasitikdamas Agamemnoną skundėsi kaip arogancija (ὕβρις) gimdo naujus blogius ir pyktį (763-770) ir pareiškė nuogaštavimus dėl jo sprendimo eiti į mūšį, kuris pareikalavo daug aukų iš Argo (799-806). Agamemnonas bando atsiriboti nuo bet kokios savo kaltės kare, tvirtindamas vienbalsį dievų palaikymą (810-16) ir pabrėždamas karo teisingumą (816-26). Argiečių prilyginimas liūtams ne tik simbolizuoja karių drąsą, bet ir ironizuoja šio karo teisingumo mintį, perteikiant jo slypinčius kraugeriškus motyvus (825-29, vert. J. Dumčius): „Plejadėms leidžiantis, tas arklio kūdikis, Ginkluotas ietim liūtas, šuoliu persoko Įsibėgėjęs Trojos sienas ir niršiai Ik soties prilakė karališkų kraujų (ἴππου νεοσσός, ἀσπιδηφόρος λεώς, πήδημ' ὀρούσας ἀμφὶ Πλειάδων δύσιν: ὑπερθωρῶν δὲ πύργων ὠμηστής λέων ἄδην ἔλειξεν αἵματος τυραννικοῦ). Agamemnonas savo tironiškas intencijas bando dangstyti teisingumu – tironų kraujo prisisotinusio liūto vaizdinys simbolizuoja kraugeriškas intencijas, su kuriomis buvo nusiteikta kariauti. Toks vaizdinys leidžia manyti, kad Agamemnonas buvo ne tiek suinteresuotas teisingumo atstatymu, kiek apsėstas troškimu dominuoti.

Šis apgaulingas galios siekis neleidžia Agamemnonui tinkamai įvertinti realios politinės situacijos Arge. Tai atsiskleidžia poroje vietų. Pirma, kuomet jis teigia, kad iš savo patirties yra gabus perskaityti žmonių intencijas ir teigiamai įvertinti, kuriais aplinkiniais jis gali pasitikėti, o kuriais ne (836-40). Antra, kada Argo vadas kalba apie reikiamybę sušaukti tarybą ir spręsti tolimesnę politinę eigą, užtikrinant sklandžią polio raidą. Politinių problemų šalinimui perteikti yra pasitelkiamas chirurginės operacijos vaizdinys – politinės blogybės iš polio bus pašalintos peiliu (849-50, vert. J. Dumčius): „Ten panaudosim tinkamiausias priemones – ar deginsim žaizdas, ar pjausim skaudulius.“ Klitaimnestra pati peiliu pašalins didžiausią Argo politinę problemą – Agamemnoną

Agamemnono perdėtas galios troškimas yra jo pražūties priežastis. Skaitydami purpurinio kilimo sceną ne kaip paskirą epizodą, o santykyje su jo monologu, ją galima vertinti kaip politinio prognozavimo silpnumo išraiškos kulminaciją. Judviejų ginče Klitaimnestra pergudrauja Agamemnoną (931-945). Klitaimnestra yra sumanesnė politinė žaidėja – ji žino, kaip įtikinti savo oponentą pasirinkti pražūtį. Viena iš įtikinimo žengti purpuriniu kilimu priešasčių – palyginimas su Priamu (935-36). Klitaimnestra žino, kad Agamemnonui terūpi jo asmeninis politinis statusas – jis nori save matyti ir

² Agamemnonas apibūdindamas save vartoja kalbą, menančią Pindaro šlovinimus grįžtantiems atletams, o Klitaimnestra apibūdindama karalių vartoja kalbą, menančią Pindaro pagyras Sicilijos despotams

kitiems atrodyti kaip dominuojantis valdovas. Nors Agamemnonas supranta, kad žengimas purpuriniu kilimu yra nedoras veiksmas, kuris gali tiek dievams, tiek piliečiams pasirodyti kaip arogancijos išraiška (918-30, 937, 945-48), jo žūtbutinis galios siekimas ir troškimas dominuoti persmelkia jo dorybingumą ir politinio prognozavimo įgūdžius. Galiausiai Agamemnonas vėl slepia savo kraugeriškus motyvus po priedanga. Šįsyk jis dangstosi bandymu įtikinti žmonai – jis bando parodyti, kad priima šitą sprendimą dėl to, kad neerzintų Klitaimnestros ir leistų jai laimėti šį ginčą (942-44). Argo vadas pralaimi ne tik tarpusavio kivirčą, bet ir savo esminę politinę kovą – paskutiniai Klitaimnestros žodžiai Agamemnonui prieš jo priimtą pražūtingą sprendimą simbolizuoja politinės galios dinamikos virsmą (944): „Klausyk! Tu nugali, tad leisk man nugalėt („πιθοῖ: κράτος μέντοι πάρες γ' ἐκὼν ἐμοί.“ Žodis „πάρες“ gali reikšti ne tik „leisk“ bet ir „perleisk“ – šioje vietoje Klitaimnestra ne tik prašo leisti jai laimėti, bet Agamemnonui pralaimėjus jai simboliškai yra „perleidžiama“ valdžia.

Klitaimnestra yra pajėgi pergudrauti Agamemnoną ir įgyvendinti savo politinę viziją. Vis dėlto jos politinio prognozavimo įgūdžiai yra lygiai taip pat riboti, kaip ir Agamemnono. Jų politinės projekcijos apsiriboja momentinio dominavimo pasiekimu. Žūtbutinis galios siekimas neleidžia jiems teisingai prognozuoti politinės eigos po priimto sprendimo ir numatyti savo pražūtis. Šią mintį įprasmina Kasandros pranašystės epizodas (1090-1330). Kasandra tiksliai numato ne tik kiekvieną Klitaimnestros žmogžudystės detalę (1123-1130, 1260-67), bet ir tolimesnę Atreidų giminės ateitį ir tironės neišvengiamą mirtį (1280-88). Kasandros pranašystė sutvirtina tragedijoje pasireiškusį politinės prognozės ribotumo motyvą. Tai atsiskleidžia per porą plotmių. Pirma, jos pranašystė yra dieviškos, o ne žmogiškos prigimties – Apolonas jai suteikia pranašavimo galią (1204). Antra, Kasandros sklandaus artikuliuojamo stygius simbolizuoja žmogiškąjį negebėjimą tinkamai prognozuoti. Jos pranašiškos kalbos apie ateitį chorui yra nepasiekiamos, nes jos lieka už suprantamumo ribos. Kasandros sielvarto šauksmas „hotototoi potoi da (ὀτοτοτοὶ πόποι δᾶ“ (1072) mena žvėrišką šauksmą. Ji yra palyginama su paukščiu tiek Klitaimnestros (1051, 1444), tiek choro (1140-45). Kažkuria prasme jos pranašystė yra „paukščių kalba“ – tai, kas žmogui yra nesuprantama.

Kasandros pranašystės epizode taip pat iškyla politinės komunikacijos ribotumo problema. Kasandra buvo prakeikta Apolono, kad niekas netikės jos pranašystėmis (1213). Ar tai reiškia, kad Argo senių choras, simbolizuojantis piliečius, yra visiškai neįgalus suprasti politinės prognozės? Choras nebuvo visiškai apatiškas nei tvyrančiai įtampai Atreidų namuose, nei Kasandros išsakytai pranašystei. Jos žodžiai nebuvo vienareikšmiškai atmetsti kaip kliesdėsiai. Iš pradžių choras į juos reagavo atmetimu (1098), nesupratimu (1106, 1112), o po to nerimu ir baime (1118-1123, 1130-1135, 1162-68, 1171-78). Galiausiai Choro vadovas pripažįsta, kad jiems Kasandros prognozės atrodo įtikinančios (1203), tačiau jie vis tiek nesugeba suprasti visos jų reikšmės (1245). Kasandros pranašystė patvirtina išankstines piliečių negandos nuostatas ir suteikia papildomo peno jiems nerimauti. Nerimą jaučiančiai bendruomenei nereikia visiškai racionalizuoto (komunikacine prasme aiškiai suformuluoto) paaiškinimo, idant joje paplistų baimės jausmas. Kalbant politiškai, šis motyvus simbolizuoja, kad sutrikusia bendruomene yra lengviau manipuliuoti. Tokiu

atveju politinė komunikacija gali būti įtaigi, net jeigu ji nebus sklandžiai artikuliuota. Nors Argo seniai nesugebėjo suprasti pranašystės turinio, juos paveikė pati Kasandros komunikacijos forma.

Kai kurie autoriai, interpretuojantys šį epizodą, teigia, kad Kasandros pranašystė dramatinuoja kalbos ir pažinimo ribotumą susidūrimo su tragiška neišvengiamybe ir simbolizuoja politinės galios trapumą (Heirman 1975, Knox 1979, Grassi 1980, Reiss 1980, Goldhill 1984, Brault 2009). Pascale-Anne Brault (Brault 2009: 202) teigia, kad būtent orakulės epizodo įtraukimas sutraukia praeitį, dabartį ir ateitį į bendrą naratyvą ir sukuria įtampą laiko plotmėje. Nors, kaip matėme analizuodami Klitaimnestros ir Agamemnono epizodus, šiedu personažai taip pat mąsto laikiškai – jų politinis tragizmas kyla iš praeities padėties, refleksijos ir dabartinio momentinio dominavimo siekio, aptemdančio galimybę projektuoti į ateitį. Ernesto Grassi (Grassi 1980: 23) argumentuoja, kad choro ir Kasandros nesusikalbėjimas kyla iš to, kad jie operuoja skirtingame laikiškume. Choras svarsto apie ateitį tik kaip apie potencialą, o Kasandra ateities įvykius regi dabartyje. Politiškai interpretuojant Grassi argumentą galima teigti, kad šis santykis išreiškia susiduriančių politinių vizijų komunikacijos problemą. Žmonės stipriai įtikėję savo vizija politinių įvykių ateitį regi dabartyje – jie formuoja visą savo mąstymą pagal vienatinį modelį. Jie nebesugeba susikalbėti su kitais žmonėmis, nematančiais šios vizijos. Kasandros pranašystės epizode pasireiškia politinių vizijų komunikacijos barjeras. Atrodo, kad pačiame politikos idėjiniame lauke slypi įtampa – kalba gali būti nepajėgi priemonė susiduriančiose pasaulėžiūrose atrasti bendrų taškų. Skirtingos politinės vizijos reiškiasi skirtingais žodynais, o tai apsunkina politinio susikalbėjimo galimybę.

Svarbu paminėti, kad Kasandra nesusikalba ne tik su Argo seniais, bet ir su Klitaimnestra (1035, 1050-68). Tiksliau tariant, jos net neužmezga dialogo. Visgi Kasandros nesusikalbėjimas su choru ir su Klitaimnestra skiriasi. Liepdama Kasandrai eiti į rūmus ir jai nesureagavus, Klitaimnestra palaiko ją beprote (1064) ir teigia (1069): „Užteks. Daugiau nenusižeminsiu prašyt (οὐ μὴν πλέω ῥίψασ’ ἀτιμασθήσομαι)“. „Ἀτιμάζω“ gali reikšti tiek „nepagerbti“, tiek „laikyti nevertu“. Politine prasme „ἀτιμάζω“ reiškia „atimti pilietines teises“. Galios diskursu besivadovaujantys žmonės nėra suinteresuoti eiti į dialogą ar siekti susikalbėti su skirtingų politinių pasaulėžiūrų žmonėmis, veikiau jie bando atimti galimybę reikštis kitoms politinėms idėjoms. Tuo tarpu Argo seniai, simbolizuojantys demokratijos piliečius, išreiškia intenciją klausyti, bet ir negebėjimą suprasti skirtingos politinės vizijos. Kasandros kaip svetimšalės (ξένη, 1062) statusas, akcentuotas šiame epizode, konceptualiam lygmenyje simbolizuoja skirtingų politinių vizijų keliamą svetimumą – įsitvirtinusiame politiniame diskurse žmonėms skirtingos politinės idėjos atrodo „svetimos“.

Bernard Knox (Knox 1979: 47-48) teigimu, „Agamemnono“ choras yra skirtas analizuoti ir suprasti situaciją, o ne veikti. Piliečių neveiksnumo ir nesusipratimo problemos kulminaciją regime Argo senių neapsisprendimo dėl pagalbos žudomam Agamemnonui epizode (1349-1370). Kuomet Kasandros pranašystės epizode politinės komunikacijos problema reiškėsi idėjiniame lygmenyje, dabar regime, kaip ši problema reiškiasi prak-

tiniam lygmenyje. Pats choras simbolizuoja piliečių nesugebėjimą apčiuopti politinės padėties visuotinybės, kuris apsunkina sprendimų priėmimo procesą. Visuotinybės neapčiuopiamumas santykyje su tvyrančiu nerimu paralyžiuoja demokratinį procesą. Išgirdami Agamemnono agonijos šauksmus ir suprasdami valdovo žūtį, Argo seniai nusprendžia pasitarti, kaip jiems reikėtų toliau elgtis. Visi 12 choro narių pavieniui išreiškia savo poziciją. Toks neįprastas choro teksto paskirstymas dramatiškai parodo neapsisprendimą santykyje su Klitaimnestros priimto sprendimo užtikrintumu. Vieni seniai svarsto sukviesti piliečius į pagalbą valdovui, kiti svarsto iškart įsiveržti į rūmus ir įvertinti situaciją patiems (1349-53). Nors kai kurie choro nariai sutinka, kad prieš jų akis yra kuriamas tironiškas režimas (1354-55) ir kad šiais apsvaistymais jie švaisto laiką (1356-57), jie vis vien nesugeba priimti sprendimo ir pradėti veikti. Tuomet jų tarpe įsivyrėja dvejonė, ar jie iš tiesų gali pakeisti įvykių eigą (1358-1364). Galiausiai pradeda abejoti, ar Agamemnonas yra žudomas (1365-1370). Iš politinio prognozavimo ir išreikšto ryžto veikti, choras pereina į visišką dvejonę. Choro politinė prognozė buvo teisi – prieš juos ištis kūrėsi tironiškas Klitaimnestros režimas. Vis dėlto šis epizodas perteikia demokratinio politinio sprendimo priėmimo neveiknumą radikalaus blogio aplinkybėse. Choras visos tragedijos metu išreikšdavo nerimą. Aukščiausiam politinės įtampos taške nerimas galutinai paralyžiuoja piliečių galimybę priimti sprendimą. Piliečiai yra gabūs prognozuoti, bet negabūs veikti. Demokratinis neveiknumas reiškiasi per tarpusavio nesusikalbėjimą ir ryžto stoką. Blogis klesti abejingume. Dvejonių pasėjimas visuomenėje tampa tironiškų režimų ginklu, siekiančiu varžyti piliečių valią imtis veiksmų.

Nepaisant politinių prognozių, kiekvieno veikėjo priimtas sprendimas atveda juos į politinę aklavietę. Kas lemia pražūtingą politinio sprendimo priėmimą? Skaitydami „Agamemnoną“ iš politinės prognozės perspektyvos matome, kad šioje tragedijoje atsiskleidžia galios diskurso politikos neigiami padariniai. Agamemnonas ir Klitaimnestra elgiasi kaip tironai, paveikti troškimo dominuoti – jie kuria projekcijas, nutaikytas į žūtibūtinį siekį įgyti daugiau galios. Jie puikiai supranta, kokia yra jų prognozių ir atitinkamų veiksmų kaina. Ši tragedija mokina, kad galios diskurso apsėstas politinis veikėjas sąmoningai supranta savo elgesio blogį. Tironai veikia ne spontaniškai ar valiūkiškai, o racionaliai ir sistemiškai. Politinio blogio plėtra yra racionalus procesas. „Agamemnone“ taip pat atskleidžiama, kokius padarinius galios diskurso politika atneša piliečiams. Sistemiskam blogio klestėjimui pajungta visuomenė yra suparalyžiuota nerimo ir nebesugeba imtis pokyčių. Tokioje visuomenėje yra išugdytas slegiantis neviltingas jausmas. Kasandra yra fatališkas to pavyzdys. Jos mirtis kyla ne iš heroizmo, o iš politinės padėties suformuotos bejėgystės. „Agamemnone“ atsiskleidžia tokio pobūdžio politikos įgalinimo grėsmė. Galios diskurso politikos projektavimas ir praktikavimas veda į pražūtį. Šios tragedijos personažai priėjo aklavietes ne dėl to, kad kurdami projekcijas jie nesugebėjo tinkamai apskaičiuoti aplinkybių. Esminė klaida slypi jų mąstymo pobūdyje. Jeigu apie politiką bus svarstoma tik iš galios diskurso perspektyvos, šios projekcijos visuomenę nubloškės į kruviną ciklą, kuriame veikiantieji nuolatos brutaliai konkuruos dėl įsitvirtinimo, o stebintieji taps nebeįtakingi kažką pakeisti.

Išvados

Šiuo darbu buvo siekiama parodyti, kad Aischilo „Agamemnoną“ galima skaityti ne tik kaip šeimyninę, bet ir kaip politinę dramą. Agamemnonas ir Klitaimnestra yra suinteresuoti konsoliduoti savo galią, Kasandra pateikia tragišką politinės eigos viziją, o Argo seniai jausdami tvyrančią politinę įtampą nesugeba atliepti Kasandros prognozei ir pakeisti situaciją. Agamemnono, Klitaimnestros ir Kasandros priimti sprendimai juos atveda į pražūtį, o Argo senių prognozės dėl tironijos įsivyravimo polyje pasitvirtina. Tai verčia svarstyti, koks yra žmogaus santykis su (a) politikos prognozavimo galimybe ir (b) gebėjimu politiškai komunikuoti.

Šioje tragedijoje atsiskleidžia politinės prognozės ir komunikacijos ribotumai. Agamemnonas ir Klitaimnestra nesugeba įgyvendinti savo politinės vizijos. Jų politinis tragizmas kyla iš praeities padėties refleksijos ir žūtbinio momentinio dominavimo siekio, aptemdančio galimybę projektuoti į ateitį. Galios diskurso politika nėra suinteresuota tvarios ateities projekcijų kūrimu – nuolatinės konkurencijos dėl galios tikslas yra galingiausiojo politinio statuso įtvirtinimas bet kokia kaina. Svarstydami tik apie tai, kaip užtvirtinti savo politinio dominavimo statusą, Agamemnonas ir Klitaimnestra pasmerkia ne tik save, bet ir visuomenę pražūčiai. Kasandros pranašystės epizodas rodo žmogaus fundamentalų negebėjimą apčiuopti politinės visuotinybės ir nusakyti visos politinės eigos. Dieviška Kasandros pranašavimo prigimtis ir jos aiškaus artikuliuojamo stygius rodo, kad visuotinės politinės prognozės žmogui yra neprieinamos ir nesuprantamos.

Politikos komunikacijos ribotumas „Agamemnone“ atsiskleidžia per dvi plotmes. Viena vertus, tragedijoje dramatinuojamas galios diskurso politikos komunikacijos ribotumas. Tokio pobūdžio politika yra įtvirtinama per klastą ir paslaptinę galios diskurso politikos komunikaciją yra ribota ta prasme, kad ji nesugeba atskleisti tiesos. Priedanga virsta tokio pobūdžio politikos pagrindinė komunikacijos forma. Tai atsiskleidžia per Agamemnono ir Klitaimnestros priimtus sprendimus. Agamemnonas savo kraugeriškus karo motyvus dangsto teisingumo įgyvendinimo siekiu, o norą užtvirtinti savo dominavimą eidamas purpuriniu kilimu dangsto bandymu įtikti žmonai. Klitaimnestra savo įgyvendintą troškimą dominuoti nužudžiusi Agamemnoną dangsto kerštu už Ifigeniją ir meile Aigistui. Antra vertus, tragedijoje taip pat atsiskleidžia skirtingų politinių vizijų komunikacijos problema. Konceptualiniame lygmenyje ji reiškiasi Kasandros nesusikalbėjime su choru ir Klitaimnestra. Skirtingos politinės vizijos yra išreiškiamos skirtingais žodynais, o tai apsunkina politinio susikalbėjimo galimybę. Praktiniame lygmenyje ši problema pasireiškia Argo senių neapsisprendimu padėti Agamemnonui. Iš nerimo kylantis nesusikalbėjimas kelia iššūkį spręsti kilusias politines įtampas.

Literatūra

- Aischilas, vert. J. Dumčius, 1988. Agamemnonas. In: *Antikinės tragedijos*, ed. D. Bučiūtė. Vilnius: Vaga.
- Allen, D., 2001. *The World of Prometheus: The Politics of Punishing in Democratic Athens*. Princeton: Princeton University Press
- Aristotelis, vert. M. Strockis, 2009. *Politika*. Vilnius: Margi raštai.

- Bennett, S. 2022. *Tragic Drama and the Family: Psychoanalytic Studies from Aeschylus to Beckett*. Yale: Yale University Press.
- Brault, P-A., 2009. Playing the Cassandra: Prophecies of the Feminine in the Polis and Beyond. In: *Bound by the City: Greek Tragedy, Sexual Difference, and the Formation of the Polis*, ed. E. Zakin. New York: State University of New York Press, 197-220.
- Conacher, D.J., 1987. *Aeschylus' „Oresteia“: A Literary Commentary*. Toronto: University of Toronto Press.
- Dover, K. J., 1987. The Red Fabric in the Agamemnon. In *Greek and the Greeks: Collected Papers, vol. 1* Oxford: Oxford University Press.
- Euben, P., 1982. Justice and the Oresteia. *The American Political Science Review* 76: 22–33.
- Grassi, E., 1980. *Rhetoric as philosophy: The humanist tradition*. University Park: Pennsylvania State University Press.
- Herington, C.J., 1986. *Poetry into Drama: Early Tragedy and the Greek Poetic Tradition*. Berkley.
- Kennedy, R. 2014. *Immigrant Women in Athens: Gender, Ethnicity, and Citizenship in the Classical City*. New York: Routledge.
- Knox, B., 1979. *Word and action: Essays on the ancient theater*. Baltimore: John Hopkins University Press.
- Ksenofontas, vert. Alius Jaskėlevičius, 2020. Hijeronas. *Naujasis Židinys-Aidai* 2: 38-48.
- Macleod, C., 2008. Politics and the Oresteia. In: *Oxford Readings in Aeschylus*, ed. M. Lloyd. Oxford: Oxford University Press. 265-302
- Luraghi, N., 2018. The Discourse of Tyranny and the Greek Roots of the Bad King. In: *Evil Lords. Theories and Representations of Tyranny from Antiquity to the Renaissance*, ed. Nikos Panou, Hester Schadee. Oxford: Oxford University Press. 11-27.
- Markovits, E. 2009. Birthrights: Freedom, Responsibility, and Democratic Comportment in Aeschylus' 'Oresteia.' *American Political Science Review* 103: 427–41
- Meier, C., 1990. *The Greek Discovery of Politics*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Nooter, S., 2017. *The mortal voice in the tragedies of Aeschylus*. Cambridge University Press
- Ober, J., 2007. What the Greeks Can Tell Us Today about Democracy. *Annual Review of Political Science*, 11: 67–91.
- Park, A., 2023. *Reciprocity, Truth and Gender in Pindar and Aeschylus*. Michigan: University of Michigan Press.
- Platonas, vert. J. Dumčius, 2014. *Valstybė*. Vilnius: Margi raštai.
- Porter, D., 2023. Disorder, Resolution and Language: The Oresteia. In: *A Companion to Aeschylus*, ed. P. Burian. New Jersey: John Wiley & Sons Incorporated.
- Raeburn D., Thomas O., 2012. *The Agamemnon of Aeschylus: A Commentary for Students*. Oxford: Oxford University Press.
- Sailor, D., Stroup, S.C., 1999. ΦΘΟΝΟΣ Δ' ΑΠΠΕΣΤΩ: The Translation of Transgress Aiskhylos' Agamemnon. *Classical Antiquity* 18: 153-82.
- Saxonhouse, A., 1984. Aeschylus' Oresteia: Misogyny, Philogyny, and Justice. *Women and Politics* 4: 11–32.
- Scapin, N., 2020. *The Flower of Suffering Theology, Justice, and the Cosmos in Aeschylus' Oresteia and Presocratic Thought*. Berlin: De Gruyter.
- Shilo, A., 2022. *Beyond Death in the Oresteia: Poetics, Ethics, and Politics*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Taplin, O., 1977. *The Stagecraft of Aeschylus*. Oxford: Oxford University Press.
- Taplin, O., 2018. *The Oresteia: Agamemnon, Women at the Graveside, Orestes in Athens*. New York: Liveright Publishing.
- Wohl, V., 1998. *Intimate Commerce: Exchange, Gender, and Subjectivity in Greek Tragedy*. Austin: University of Texas Press